

DE DOORWERKING VAN PAULUS IN 1 CLEMENS EN IN CHRISTELIJKE GESCHRIFTEN UIT DE TWEDE EEUW

Verschenen in *Analecta Bruxellensia* 5 (2000), 113-128

Riemer Roukema

1 Clemens

De brief die bekend staat als de eerste brief van Clemens is in feite anoniem, in die zin dat het opschrift van de brief niet de persoon van de schrijver vermeldt. Volgens het opschrift is de brief afkomstig van een collectief, namelijk ‘Gods gemeente die als vreemdeling woont in Rome’, en is hij gericht aan ‘Gods gemeente die als vreemdeling woont in Corinthe’. De brief is in het Grieks overgeleverd in twee handschriften: in de Codex Alexandrinus uit de vijfde eeuw; hierin ontbreekt echter 1 Clemens 57,7-63,3; en in de Codex Hierosolymitanus, ook genoemd de Constantinopolitanus, uit het jaar 1056, die de tekst volledig bevat. Bovendien is er één handschrift van een vertaling in het Syrisch, één handschrift van een vertaling in het Latijn en zijn er twee handschriften die grote delen van een vertaling in het Koptisch bevatten. Weliswaar bevatten de meeste handschriften aan het einde de vermelding ‘brief (of: eerste brief) van Clemens aan de Corinthiërs’, maar deze toeschrijving is gebaseerd op de kerkelijke traditie. Nu is die traditie wel oud. Eusebius van Caesarea schrijft in zijn Kerkgeschiedenis dat er één erkende brief van Clemens is overgeleverd, die hij vanuit de gemeente van de Romeinen schreef aan die van de Corinthiërs. De aanleiding tot deze brief was het oproer in de gemeente te Corinthe. Dit blijkt enerzijds al uit de brief zelf, maar anderzijds beroept Eusebius zich hiervoor op de getuigenissen van Hegesippus en van Dionysius van Corinthe, beide uit de tweede helft van de tweede eeuw¹. Deze toekenning van de brief aan Clemens van Rome wordt omstreeks 200 bevestigd door Clemens van Alexandrië, die hem zelfs apostel noemt². Nu is de toeschrijving van de brief aan Clemens van Rome ook wel betwist, maar in deze bijdrage ga ik daarop niet in en sluit ik mij bij de kerkelijke traditie aan³.

De aanleiding tot de brief werd al even genoemd: in de gemeente te Corinthe was er oproer ontstaan (1,1), er waren enige presbyters ofwel oudsten uit hun opziensambt (ἡ επισκοπή) gezet (3,3; 44,3-6; 47,6) en er waren partijen ontstaan (46,9; 51,1; 54,2). Deze brief uit Rome is geschreven met het doel die onrust te bezweren. In het begin (1,1) wordt echter allereerst verwezen naar de ‘plotselinge en opeenvolgende rampen en calamiteiten’ die ‘ons’ zijn overkomen. Sinds de zeventiende eeuw heeft men hierbij gedacht aan de vervolging die de gemeente te Rome had ondervonden ten tijde van keizer Domitianus (81-96); op grond hiervan is de brief vaak gedateerd omstreeks het jaar 96 (of: tussen 93 en 97). Ook hiertegen is wel protest aangetekend, omdat het allerm minst duidelijk is dat de schrijver naar zulke vervolgingen verwijst. Het is daarom zelfs mogelijk dat de brief nog eerder geschreven is dan in de laatste jaren van de eerste eeuw⁴.

Om deze inleidingsvragen gaat het mij nu niet; ook aan de opbouw van deze brief ga ik nu

¹Kerkgeschiedenis III,xvi; IV,xxiii,11; vgl. V,vi,2-3.

²Stromateis I,vii,38,8; IV,xvii-xviii,105-119; VI,viii,65,3; vgl. V,xii,80,1.

³Zie A. Lindemann, *Die Clemensbriefe* (Handbuch zum Neuen Testament 17), Tübingen 1992, 12-13; H.E. Lona, *Der erste Clemensbrief* (Kommentar zu den Apostolischen Vätern 2), Göttingen 1998, 66-75. Nederlandse vertalingen van A.F.J. Klijn, *De Apostolische Vaders* 1, Kampen 1992², 158-200 (helaas slordig vertaald) en van de Benedictinessen van Bonheiden: Clemens van Rome, *Brief aan de Kerk van Korinte*, Bonheiden 1982. De zogenoemde ‘tweede brief van Clemens’ is niet door Clemens van Rome geschreven en moet waarschijnlijk halverwege de tweede eeuw gedateerd worden.

⁴Lindemann 1992, 12-13; Lona 1998, 75-78; 115-116; K. Erlemann, ‘Die Datierung des ersten Klemensbriefes - Anfragen an eine communis opinio’, in: *New Testament Studies* 44 (1998), 591-607.

voorbij; daarvoor verwijs ik naar de handboeken. Mijn thema is op welke wijze de doorwerking van de persoon en de brieven van Paulus in deze brief van Clemens van Rome aan de Corinthiërs aan het licht komt. Dat ik deze kwestie aan de orde stel, wil al zeggen dat de apostel Paulus en zijn brieven in dit geschrift aan de orde komen en dat hij, al dan niet openlijk, wordt geciteerd.

Ik verdeel mijn uiteenzettingen in vijf gedeelten. Ten eerste ga ik in op de impliciete informatie die deze brief biedt over de situatie in Rome, waarmee ook Paulus immers een band had; ten tweede behandel ik het beeld van Paulus als persoon dat in 1 Clemens voorkomt; ten derde bespreek ik de citaten uit en toespelingen op de brieven van Paulus in 1 Clemens een aparte plaats ruim ik, ten vierde, in voor de functie die het geloof en de rechtvaardiging bij Clemens hebben. Na enkele conclusies uit hetgeen ik tot dan toe heb behandeld vergelijk ik ten slotte in het kort Clemens' gebruik van Paulus met de wijze waarop enkele auteurs uit de tweede eeuw met hem zijn omgegaan.

De situatie in Rome

Van de vroegste geschiedenis van de christelijke gemeente te Rome is weinig bekend. Een belangrijk document dat ons indirect inzicht geeft in de verhoudingen in die gemeente, is Paulus' brief aan de Romeinen. Weliswaar was Paulus, toen hij die brief schreef, nog niet in Rome geweest, maar uit de vele persoonlijke groeten in hoofdstuk 16 blijkt dat hij er wel allerlei contacten had en dus van de situatie daar op de hoogte was. De joodse christenen die, zoals uit Handelingen 18,2 blijkt, ten tijde van keizer Claudius (waarschijnlijk in 49-50) Rome hadden moeten verlaten, onder wie ook Aquila en Priscilla, waren er blijkens Romeinen 16,3 weer terug. Uit Paulus' brief aan de Romeinen is af te leiden dat er in Rome een groep christenen van joodse oorsprong was, die zich verregaand aan de joodse wet hield, en een groep niet-joodse christenen, die de joodse wetsbetrachting niet nodig achtte; bij deze laatste groep zullen zich die joodse christenen hebben aangesloten, die Paulus volgden in zijn evangelieprediking zonder dat daarbij de onderhouding van de wet van Mozes verplicht werd gesteld. Nauwkeurige lezing van Paulus' brief aan de Romeinen, met aandacht voor deze sociologische samenstelling van de gemeente te Rome, leert dat Paulus met zijn brief deze beide groepen wilde bewegen tot wederzijdse acceptatie en tot gezamenlijke viering van de eredienst. Verhuld en heel subtiel culmineert deze oproep in een aaneenschakeling van oudtestamentische citaten in Romeinen 15,7-13⁵.

Van het rechtstreekse effect van Paulus' brief is ons niets bekend. Uit de eerste eeuw zijn geen andere getuigenissen overgeleverd die evident afkomstig zijn van de christelijke gemeente te Rome dan deze brief van Clemens. Daarin wordt de gemeente te Corinthe met grote nadruk opgeroepen tot eensgezindheid (ὁμόνοια)⁶. Nu is het altijd denkbaar dat een auteur anderen oproept tot iets dat in zijn eigen kring niet bestaat, maar wanneer de gemeente te Rome nog steeds sterk verdeeld zou zijn, dan zou dit ongetwijfeld bekend zijn en zou deze oproep hierdoor ernstig aan kracht hebben ingeboet. Uit 1 Clemens blijkt veeleer dat deze brief is geschreven uit een gemeente die zich presenteert als een eenheid⁷. Uit de brief blijkt een sterke betrokkenheid op het Oude Testament, dat vanzelfsprekend wordt toegepast op de christelijke

⁵Zie voor deze interpretatie F. Watson, *Paul, Judaism and the Gentiles. A Sociological Approach*, Cambridge 1986, 88-105; R. Roukema, 'De christelijke gemeente in het Nieuwe Testament: ideaal en werkelijkheid', in: J.B.G. Jonkers, J. Bruinsma- de Beer (red.), *Gemeente gewogen. Theologen in gesprek over de kerkelijke gemeente*, Kampen 2000, 35-46.

⁶1 Clemens 9,4; 11,2; 20,3.10.11; 21,1; 30,3; 34,7; 49,5; 50,5; 60,4; 61,1; 62,2; 63,2; 65,1. Ik gebruik de editie van K. Bihlmeyer, *Die Apostolischen Väter I*, Tübingen 1970³, 35-70.

⁷Zie O.B. Knoch, 'Im Namen des Petrus und Paulus: Der Brief des Clemens Romanus und die Eigenart des römischen Christentums', in: W. Haase (Hrsg.), *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 27,1, Berlin/New York 1992, 3-54, hiervan p. 36.

gemeente, zonder dat de joodse wetsbetrachting voor christenen verplicht wordt gesteld. Hieruit is af te leiden dat de verdeeldheid uit de jaren vijftig, toen Paulus aan de Romeinen schreef, is overwonnen. Dat een joods-christelijke groep zich geheel van deze gemeente afzijdig hield, is weliswaar mogelijk, maar hiervoor zijn geen concrete aanwijzingen⁸.

Uiteraard blijft het een vraag of de eenheid van de gemeente te Rome een vrucht is van Paulus' brief aan de Romeinen. Dit eerste aspect van de doorwerking van Paulus zoals deze blijkt uit 1 Clemens is dus enigszins speculatief, maar wilde ik als mogelijkheid toch niet onvermeld laten.

Clemens over de persoon van Paulus

Al in het begin van de brief verwijst Clemens, na enkele voorbeelden uit het Oude Testament te hebben vermeld (c. 4), naar de 'goede apostelen' Petrus en Paulus als 'edele voorbeelden uit onze eigen generatie' (5,1). Uit deze aanduiding blijkt reeds dat de tijd van de apostelen niet ver terug lag, hetgeen pleit voor een vroege datering van de brief⁹. (In de vroegchristelijke traditie, zoals in de pseudo-clementijnse Homilieën en Recognitiones, geldt Clemens overigens als de leerling van Petrus bij uitstek.) Van deze recente voorbeelden zegt Clemens dat de zeer grote en zeer rechtvaardige zuilen (στυλοί, vgl. Galaten 2,9) uit afgunst en nijd werden vervolgd en dat zij tot de dood toe hebben gestreden (5,2). De termen 'afgunst en nijd' zijn een zinspeling op de situatie in Corinthe, waar immers afgunst en nijd tegenover de presbyters was ontstaan. Uit het feit dat Clemens Petrus en Paulus in één adem noemt, blijkt dat hij hen niet zag als rivalen (zoals in Galaten 2,11-14) maar als apostelen die elkaar aanvulden, zoals in het boek Handelingen en in 2 Petrus 3,15-16. Van Paulus zegt Clemens:

Vanwege afgunst en twist toonde Paulus de kamprijks der volharding: zevenmaal droeg hij boeien, hij werd op de vlucht gejaagd, gestenigd, hij werd een heraut zowel in het oosten als in het westen en verwierf de edele reputatie van zijn geloof. Nadat hij aan de gehele wereld de gerechtigheid had onderwezen en hij het uiterste westen had bereikt en voor de overheden getuigenis had afgelegd, ging hij zo uit de wereld heen en werd hij opgenomen in de heilige plaats. Hij is een zeer groot voorbeeld van volharding geworden. (5,5-7)

Overduidelijk komt hierin Clemens' bewondering voor Paulus aan het licht. Het is echter te betwijfelen of hij nog nieuwe informatie over Paulus had. Het lijkt erop dat hij deze typering van Paulus aan diens brieven heeft ontleend¹⁰. De vermelding dat Paulus het uiterste westen heeft bereikt, kan worden opgevat als een bevestiging van zijn plan om naar Spanje te gaan, volgens Romeinen 15,24; het is echter ook mogelijk dat Clemens deze zinsnede aan dit voornemen in deze brief heeft ontleend zonder dat Paulus dit heeft uitgevoerd¹¹. Dat Paulus voor de overheden getuigenis heeft afgelegd (μαρτυρήσας) hoeft op zichzelf genomen niet te betekenen dat hij de martelaarsdood is gestorven¹². Opmerkelijk is dat Clemens twee typisch paulinische termen gebruikt: 'geloof' en 'gerechtigheid', maar toch zonder dat hieruit blijkt dat

⁸Een andere visie is verdedigd door C. Colpe, 'Tatian "aus Assyrien", Marcion "aus Sinope" und die Gegner der "aus Rom" schreibenden Autoren der beiden Petrusbriefe und des 1. Clemensbriefes', in: J. Ke_kovský (red.), *ΕΠΙΤΟΛΑΙΟ*. Studies in honour of Petr Pokorný on his sixty-fifth birthday, Praha 1998, 42-54. Colpe meent (p. 48) dat de in 1 Clemens 39,1 vermelde onverstandige, dwaze en onbeschaafde lieden die 'ons' bespotten en honen en zich op hun eigen gedachten willen verheffen in Rome een minderheid vormden 'die sich als "Starke" fühlten wie die, welche man aus Paulus' Römerbrief erschließen kann'. De gangbare interpretatie, dat Clemens hier doelt op de onruststokers in Corinthe, acht ik echter waarschijnlijker.

⁹Vgl. Erlemann 1998, 605.

¹⁰Om ons te beperken tot de brieven aan de Corinthiërs: zie 1 Cor. 4,11-13; 2 Cor. 11,23-28.

¹¹Zie Lona 1998, 165; anders Lindemann 1992, 39, die bij het 'uiterste westen' aan Rome denkt.

¹²Zie K. Beyschlag, *Clemens Romanus und der Frühkatholizismus. Untersuchungen zu 1 Clemens 1-7*, Tübingen 1966, 268-272; Lona 1998, 165-166.

hij de paulinische betekenis ervan overneemt. Op de term ‘geloof’ kom ik nog terug; voor de term ‘gerechtigheid’ geldt dat Clemens die niet gebruikt (waartoe hij ook niet verplicht was) in de typisch paulinische zin van ‘gerechtigheid van God’, ‘rechtvaardiging’, maar als de levenshouding waartoe de mens is geroepen¹³. Overigens spreekt ook Paulus soms van ‘gerechtigheid’ op de wijze van Clemens¹⁴.

In de tweede en tevens laatste tekst waarin Clemens Paulus met name vermeldt grijpt hij terug op diens eerste brief aan de Corinthiërs:

Neemt de brief van de gelukzalige apostel Paulus eens ter hand. Wat schreef hij u het eerst, in het begin van de evangelieprediking? Naar waarheid en op geestelijke wijze schreef hij u over zichzelf en over Cefas en Apollos, omdat u ook toen partijen had gevormd. Maar die partijvorming bracht een geringere zonde over u, want u vormde partijen rond gerenommeerde apostelen en rond een man die bij hen in aanzien stond. Maar let nu eens op, wie u verleid hebben en het aanzien van uw vermaarde broederliefde hebben geschaad. (47,1-5)

Het valt op dat Clemens verontschuldigend spreekt over de partijvorming (πρόσκλησις) ten tijde van Paulus; Paulus zelf sprak, met een sterkere term, van scheuring (σχίσμα)¹⁵. Een reden van Clemens’ milde oordeel over het verleden kan zijn dat hij niet tezeer afbreuk wilde doen aan zijn eerder geschetste beeld van de eenheid van de gemeente; in 2,6 had hij immers al geschreven: ‘ieder oproer en ieder schisma was u een gruwel’. De tijd waarin Clemens schreef stak hierbij dus negatief af; in 46,5 spreekt hij dan ook onomwonden van de schismata die heersen in de gemeente te Corinthe (σχίσμα ook in 46,9).

Ten aanzien van het beeld van Paulus zelf bevestigt deze oproep hetgeen bij het eerste citaat al bleek, namelijk dat Clemens aan de apostel een groot gezag toekende, en dat hij ervan uitging dat de Corinthiërs dit ontzag voor Paulus deelden¹⁶.

Clemens’ gebruik van Paulus’ brieven

Het feit dat Clemens zich tweemaal expliciet op Paulus beroept, geeft voldoende aanleiding om na te gaan of en hoe hij elders uit diens brieven citeerde of erop zinspeelde. Daarbij is het wel van belang dat zo’n onderzoek zo onbevangen mogelijk gedaan wordt. Meermalen is 1 Clemens onderzocht op grond van de protestantse visie op wat de kern van Paulus is - te weten: de rechtvaardiging door het geloof alleen. Was de protestantse visie op het paulinische evangelie bij Clemens of bij andere vroeg-christelijke auteurs niet terug te vinden, dan werden zij afkeurend beoordeeld¹⁷. Hierbij zijn twee opmerkingen te maken. Ten eerste schrijft Paulus niet in al zijn brieven over de rechtvaardiging door het geloof. Hij behandelde dit thema in enkele brieven waar hij dit nodig achtte in verband met de bestaande overtuiging dat christenen zich verregaand aan de wet van Mozes dienden te houden; zo in de brieven aan de Galaten, aan de Romeinen en in Filippenzen 3,6-9. Het oordeel van William Wrede, dat Paulus’ rechtvaardigingsleer een Kampfeslehre is¹⁸, acht ik dus juist. In andere brieven, waarin hij op andere situa-

¹³Vgl. Romeinen 1,17; 3,5; 3,21-26; 1,3; 2 Corinthiërs 5,21; 1 Clemens 3,4; 31,2; 33,8; 35,2.

¹⁴Bij voorbeeld Romeinen 14,17; 2 Corinthiërs 9,10; vgl. ook 1 Timotheüs 6,11; 2 Timotheüs 2,22; 3,16; 4,8.

¹⁵Vgl. 1 Corinthiërs 1,10-12; 3,4-6; 11,18.

¹⁶Vgl. A. Lindemann, *Paulus im ältesten Christentum. Das Bild des Apostels und die Rezeption der paulinischen Theologie in der frühchristlichen Literatur bis Marcion*, Tübingen 1979, 190-191; E. Dassmann, *Der Stachel im Fleisch. Paulus in der frühchristlichen Literatur bis Irenäus*, Münster 1979, 95-98.

¹⁷Zie R. Roukema, *De uitleg van Paulus’ eerste brief aan de Corinthiërs in de tweede en derde eeuw*, Kampen 1996, 15-16.

¹⁸W. Wrede, *Paulus*, Halle 1904, 72; opnieuw uitgegeven door K.H. Rengstorf, *Das Paulusbild in der*

ties inging, stelde hij echter andere zaken aan de orde, die naar zijn oordeel evenzeer van belang waren. Hieruit volgt al - dit ten tweede - dat iemand als Clemens allerm minst ertoe verplicht was om zich, met al zijn respect voor Paulus, geheel en al aan de in diens brieven vertolkte visies te houden. De vraag naar de doorwerking van Paulus in de eerste eeuwen is wel interessant en legitiem, maar is tegelijk enigszins kunstmatig. In die tijd onderscheidde men niet een paulinisch evangelie en de theologie van het boek Handelingen en de verkondiging van Petrus, om van deuteropaulinische brieven maar te zwijgen. Men was daarentegen veelal geneigd tot het harmoniseren van verschillend klinkende stemmen.

Het onderzoek naar de doorwerking van Paulus bij iemand als Clemens is vooral ingegeven door de grote plaats die Paulus' brieven in de nieuwtestamentische canon en in het protestantisme innemen. (Dit neemt niet weg dat ook rooms-katholieke auteurs dit thema hebben onderzocht¹⁹.) Uiteraard zou het evenzeer zinvol zijn, de eigen theologie van Clemens na te gaan²⁰. Om kort op één aspect hiervan in te gaan: herhaaldelijk geeft Clemens te kennen dat wij verlost zijn doordat Jezus Christus zijn bloed voor ons heeft vergoten²¹. Hiermee schaart hij zich in de brede christelijke overlevering van die tijd. Hoewel dit gegeven ook bij Paulus voorkomt²², zou het toch geen enkele zin hebben dit aan te merken als een vorm van paulinisme.

Stellen wij desondanks de vraag naar de doorwerking van Paulus bij Clemens, dat kunnen wij, nog afgezien van verwijzingen naar zijn persoon, twee aspecten van Paulus' invloed onderscheiden. Soms vlecht Clemens op onopvallende wijze teksten uit de brieven van Paulus in zijn eigen brief, zonder naar de apostel te verwijzen; voorts blijkt af en toe dat hij thema's uit Paulus' brieven op eigen wijze verwerkt, ook weer zonder dat hij hieruit citeert. Expliciet zo ingeleide citaten uit Paulus' brieven komen dus nergens in 1 Clemens voor.

Beschouwen wij de twee citaten over de persoon van Paulus in § 4 als het resultaat van een eerste rondgang door de brief, dan geef ik in een tweede rondgang de zeven belangrijkste voorbeelden van Clemens' gebruik van teksten uit de brieven van Paulus²³.

(i) In een oproep tot nederigheid citeert Clemens de heilige Geest aldus:

Laat de wijze zich niet beroemen op zijn wijsheid en de sterke niet op zijn kracht en de rijke niet op zijn rijkdom, maar wie zich beroemt, beroeme zich op de Heer, om Hem te zoeken en recht en gerechtigheid te doen. (13,1)

Deze woorden zijn een vrij citaat van de Septuaginta-tekst van Jeremia 9,22-23 en 1 Samuel 2,10. Alleen de woorden 'wie zich beroemt, beroeme zich op de Heer', komen daar zo niet voor; hiervoor maakt Clemens kennelijk gebruik van Paulus' weergave in 1 Corinthiërs 1,31 en 2 Corinthiërs 10,17.

(ii) In c. 24-26 bespreekt Clemens de opstanding uit de doden. Hiervoor grijpt hij onder meer terug op 1 Corinthiërs 15. In 24,1 noemt hij Jezus Christus de 'eersteling' (ἀπαρχή) van de toekomstige opstanding, daar de Heer hem reeds uit de doden heeft doen opstaan (vgl. 1 Corinthiërs 15,20.23). Even daarna wijst hij op het zaad en zijn vruchten:

De zaaier ging uit en wierp alle zaadkorrels op de aarde. Nadat zij dor en naakt op de

neueren deutschen Forschung, Darmstadt 1982, 67.

¹⁹Zo L. Sanders, *L'hellénisme de Saint Clément et le Paulinisme*, Leuven 1943; Dassmann 1979.

²⁰Een goede inleiding biedt Knoch 1992, 43-53.

²¹1 Clemens 7,4; 12,7; 21,6; 49,6; vgl. 55,1.

²²Zie Romeinen 3,25; 5,9; vgl. Efeziërs 1,7; 2,13; Colossenzen 1,20; Hebreeënen 9,12-14; 10,19; 13,12; 1 Petrus 1,2; 1,19; 1 Johannes 1,7; Openbaring 1,5; 5,9.

²³Vgl. Lindemann 1979, 180-195; Dassmann 1979, 79-83.

aarde zijn gevallen, gaan zij over tot ontbinding. Vervolgens doet de verheven voorzienigheid van de Heer ze uit de ontbinding opstaan, en uit de ene [zaadkorrel] groeien er meer en zij dragen vrucht. (24,4-5)

Deze passage doet zowel denken aan de gelijkenis van de zaaier (Mattheüs 13,3-9) als aan 1 Corintiërs 15,36-38. De reden waarom Clemens de toekomstige opstanding bespreekt, is dat hij zijn lezers op het hart wil drukken dat de Schepper diegenen doet verrijzen die Hem heilig en met het vertrouwen van een goed geloof hebben gediend (26,1).

(iii) In 34,8 citeert Clemens:

Geen oog heeft gezien en geen oor heeft gehoord en in geen mensenhart is opgekomen wat Hij heeft bereid voor wie Hem verwachten.

In iets andere vorm komen deze woorden voor in 1 Corintiërs 2,9 (waar staat 'liefhebben' in plaats van 'verwachten'). Ook elders in de vroeg-christelijke literatuur komen variaties op deze spreuk voor, maar dan ontbreekt het laatste zinsdeel²⁴. Dat Clemens wel citeert 'wat hij heeft bereid voor wie Hem verwachten', doet vermoeden dat hij Paulus' weergave in gedachten had.

(iv) Een duidelijke zinspelning op Paulus' opsomming van zonden in Romeinen 1,29-32 luidt:

... door van ons af te werpen alle ongerechtigheid en boosheid, hebzucht, twisten, boosaardigheid en listen, lasteringen en kwaadsprekerijen, haat jegens God, hoogmoed en verwaandheid, ijdele eerezucht en ongastvrijheid. Want wie deze dingen doen, worden door God gehaat; en niet alleen zij die deze dingen doen, maar ook zij die ermee instemmen. (35,5-6)

(v) Voorts grijpt Clemens terug op het alom bekende beeld van het menselijk lichaam:

Laten we ons lichaam nemen: het hoofd is niets zonder de voeten, evenmin de voeten zonder het hoofd. De geringste leden van ons lichaam zijn noodzakelijk en nuttig voor het hele lichaam; maar alles stemt overeen en bewerkt door de eendrachtige onderwerping dat het gehele lichaam behouden wordt. Ons gehele lichaam moet dus behouden worden in Christus Jezus en ieder moet zich onderwerpen aan zijn naaste, zoals is bepaald door zijn genadegave. (37,5-38,1)

Het is onmiskenbaar dat Clemens hier Paulus' gebruik van de metafoor van het lichaam in 1 Corintiërs 12,12-17 heeft benut. Opvallend is wel dat hij de gemeente niet schetst als het lichaam van Christus, maar als een lichaam dat met al zijn verscheidenheid in Christus moet worden verlost (vgl. Romeinen 12,5: 'wij zijn één lichaam in Christus').

(vi) Later komt Clemens aldus op dit beeld terug:

Waarom rukken en trekken wij de ledematen van Christus uit elkaar en zijn wij in opstand tegen ons eigen lichaam, en komen wij tot zulk een waanzin dat wij vergeten dat wij elkaars ledematen zijn? (46,7)

²⁴Bij voorbeeld in 2 Clemens 11,7; Evangelie van Thomas 17; zie Roukema 1996, 41-42.

(vii) In 49,1-4 gaat Clemens in op de onbeschrijflijke liefde van God. Hierna varieert Clemens fraai op Paulus' hoofdstuk over de liefde in 1 Corinthiërs 13 (hiervan vers 4 en 7):

De liefde hecht ons aan God, de liefde bedekt tal van zonden²⁵, de liefde verdraagt alles, zij is in alles geduldig; in de liefde is niets gemeens, niets hoogmoedigs; de liefde kent geen scheuring (σχίσμα), de liefde komt niet in opstand, de liefde doet alles in eensgezindheid. (49,5)

Uit deze tweede rondgang blijkt dat Clemens niet alleen heeft teruggegrepen op de persoon van Paulus als een gezaghebbende apostel, maar dat hij ook enkele van diens brieven heeft gebruikt. Tot dusver zagen wij voornamelijk zinspelingen op Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs en één evidente zinspeling op diens brief aan de Romeinen.

Geloof en rechtvaardiging

Voor een derde rondgang door 1 Clemens heb ik die teksten bewaard die verband houden met Clemens' visie op het geloof en de rechtvaardiging: het thema dat in de reformatorische kerken lange tijd zo'n centrale rol heeft gespeeld²⁶.

In c. 10 sluit Clemens enkele citaten uit het boek Genesis over Gods beloften aan Abraham af met de woorden: 'Abraham geloofde God, en het werd hem tot gerechtigheid gerekend' (10,6; vgl. Romeinen 4,3; Galaten 3,6). Clemens vervolgt:

Door geloof en gastvrijheid werd hem in de ouderdom een zoon gegeven, en uit gehoorzaamheid bracht hij hem God ten offer op een van de bergen die Hij hem getoond had. (10,7)

Zo staat geloof dus op één lijn met gastvrijheid en gehoorzaamheid. Hierbij sluit aan wat in 11,1 van Lot wordt gezegd: 'door gastvrijheid en vroomheid (εὐσέβεια) werd Lot uit Sodom verlost'. In 12,1 heet het over Rachab: 'door geloof en gastvrijheid werd de hoer Rachab verlost'. Deze drie voorbeelden doen denken aan Hebrëeën 11, waar immers Abrahams offer van zijn zoon Izaak en Rachabs gastvrijheid in verband worden gebracht met hun geloofsvertrouwen²⁷. Deze vermelding van de brief aan de Hebrëeën herinnert ons eraan dat Clemens allerminst verplicht was, eenzijdig het geloofsbegrip van Paulus over te nemen. 'Geloof' blijkt Clemens hier op te vatten als geloofsvertrouwen, dat hij - zeer onpaulinisch - in één adem kan noemen met andere deugden als gastvrijheid en gehoorzaamheid en dat voor hem uitwisselbaar blijkt te zijn met 'vroomheid' (11,1).

In een volgende belangwekkende tekst zegt Clemens:

Laten wij ons nederig bekleden met de eensgezindheid, onszelf inhoudend, ons verre houdend van alle laster en kwaadsprekerij, daar wij gerechtvaardigd worden door werken en niet door woorden (ἔργοις δικαιούμενοι καὶ μὴ λόγοις). (30,3)

Deze tekst lijkt zeer onpaulinisch en doet zeker denken aan de brief van Jacobus (2,24), maar we moeten niet vergeten dat ook Paulus een grote nadruk kan leggen op de juiste levens-

²⁵Vgl. 1 Petrus 4,8.

²⁶Zie hierbij: H. Räisänen, 'Werkgerechtigheit' - eine 'frühkatholische' Lehre? Überlegungen zum 1. Klemensbrief, in: idem, *The Torah and Christ. Essays in German and English on the Problem of the Law in Early Christianity*, Helsinki 1986, 307-333.

²⁷Zie Hebrëeën 11,17; 11,31. Ook uit andere plaatsen (vooral 17,1; 36,2-5) blijkt dat Clemens de brief aan de Hebrëeën heeft gekend; hieraan ga ik nu voorbij.

wandel²⁸. Overigens maakt Clemens hier geen tegenstelling tussen werken en geloof, waartoe Jacobus neigt, maar tussen werken en woorden. Dat Clemens geloof en werken onlosmakelijk verbonden acht, blijkt wanneer hij kort hierna van Abraham zegt:

Op grond waarvan werd onze vader Abraham gezegend? Was het niet omdat hij door het geloof gerechtigheid en waarheid betrachtte? (31,2)

Van de oudtestamentische vromen en van de christenen zegt Clemens voorts:

Allen ontvingen dan ook eer en grootheid niet door zichzelf of door hun werken of door de rechtvaardige daden die ze hebben verricht, maar door Zijn wil. Dus ook wij, die door Zijn wil in Christus Jezus zijn geroepen, worden niet door onszelf gerechtvaardigd en evenmin door onze wijsheid of verstand of vroomheid of door werken die wij in reinheid van hart hebben verricht, maar door het geloof, waardoor de almogende God allen van eeuwigheid af heeft gerechtvaardigd; aan Hem zij de eer in de eeuwen der eeuwen. Amen. (32,3-4)

Terwijl Clemens zojuist, in de hoofdstukken 10-12, geloof en vroomheid als uitwisselbaar leek te beschouwen, zegt hij hier toch dat een mens niet door zijn vroomheid maar door het geloof wordt gerechtvaardigd. Algemeen wordt erkend dat in dit gedeelte noties uit Paulus' brief aan de Romeinen doorklinken²⁹. Toch is de arme Clemens vaak streng onder handen genomen omdat hij geen zuivere paulinist zou zijn: het geloof zou voor hem niet het een en het al zijn, zoals men Paulus opvatte. Zo las Eva Aleith in deze passage slechts een minzame buiging voor Paulus, en niet meer dan dat³⁰. In haar spoor schreef Bultmann dat de paulinische tegenstelling tussen geloof en werken bij Clemens 'formelhaft reproduziert' wordt; afkeurend voegde hij daaraan toe dat 'für ihn der Unterschied der Christen von den alttest[amentlichen] Frommen ganz schwindet'³¹. Hebben Aleith en Bultmann niet bedacht dat Paulus zelf een oudtestamentische vrome, Abraham, aan de christenen ten voorbeeld stelde?

Clemens vervolgt zijn betoog met een wending die is te vergelijken met Paulus' overgang van Romeinen 3-5 naar hoofdstuk 6:

Wat moeten wij dan doen, broeders? Moeten wij ophouden het goede te doen en de liefde achterwege laten? Moge de Heer absoluut niet toelaten dat dit bij ons gebeurt, maar laten wij met ijver en toewijding ons haasten om ieder goed werk te volbrengen. (33,1)

Even verderop concludeert hij:

Laten wij erop letten dat alle rechtvaardigen zich hebben getooid met goede werken, en ook de Heer zelf heeft zich met goede werken getooid en zich daarover verheugd. Laten wij, daar wij dit voorbeeld hebben, ons onverwijld richten op zijn wil; laten wij met al onze kracht het werk der gerechtigheid doen. (33,7-8)

²⁸Zo bij voorbeeld Romeinen 2,5-15; 2 Corinthiërs 5,10; Galaten 6,7-10; Filippenzen 2,14-16; 4,8-9.

²⁹Vgl. Romeinen 3,21-5,1; ook: Galaten 2,16; 3,8.

³⁰E. Aleith, *Paulusverständnis in der alten Kirche*, Berlin 1937, 4 ('Das klingt wie eine Verbeugung gegen Paulus, und es ist auch nicht mehr. Wie fremd dem Autor die paulinische Glaubenstheologie geblieben ist, beweist schon die Bemerkung, daß auch alle vorchristlichen Frommen von Urzeit her durch den Glauben gerechtfertigt wurden').

³¹R. Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1980⁸, 549.

Clemens legt zo sterk de nadruk op het doen van de gerechtigheid die voortkomt uit het geloof, omdat naar zijn mening dit aspect van het geloof in de gemeente waaraan hij schreef ver te zoeken was; presbyters waren daar immers zonder goede reden aan de kant gezet. Deze *Sitz im Leben* is een geheel andere dan de situatie waarvoor Paulus zich geplaatst zag, namelijk dat er een christelijke stroming bleef bestaan die de onderhouding van de joodse wet ook voor niet-joodse christenen verplicht wilde stellen.

Conclusies over Clemens' gebruik van Paulus

De drie rondgangen door de brief van Clemens met het oog op zijn beroep op de apostel Paulus leveren het volgende beeld. De persoon van Paulus had voor Clemens een groot gezag, en hij verwacht dat dit ook geldt voor de gemeente te Corinthe. Clemens heeft in ieder geval gebruik gemaakt van Paulus' brieven aan de Romeinen en van 1 Corinthiërs, misschien ook van 2 Corinthiërs (zie noot 10) en van Galaten (zie § 4 en noot 28). Zo blijkt dat slechts van twee van Paulus' brieven duidelijk is dat Clemens deze heeft gebruikt. Overeenkomsten met andere brieven van Paulus zijn te zwak om hiervan met zekerheid te zeggen dat Clemens deze heeft benut. Dit wil niet zeggen dat hij andere brieven dan ook niet heeft gekend³².

Zijn beroep op deze brieven betreft vooral de levenshouding die bij het geloof van christenen past. 'Geloof' wil voor Clemens zeggen: 'godsvertrouwen', 'vroomheid'. Daarbij past een leven in liefde en goede werken; ook de gerechtigheid vat Clemens op als een kenmerk van de christelijke levenshouding. Voor wat betreft de verhoudingen in de gemeente dringt Clemens, ten dele met gebruikmaking van teksten van Paulus, aan op broederliefde, nederigheid en eensgezindheid. Ook Clemens' zinspeling op Paulus' behandeling van de opstanding uit de doden heeft als doel, de gelovigen op te roepen tot een heilig leven.

De vraag of Clemens een paulinist was, moet niet eenzijdig protestants worden beantwoord. Paulus heeft in zijn vele brieven allerlei thema's aan de orde gesteld, en het zou onjuist zijn om alleen datgene wat te maken heeft met geloof en rechtvaardiging als het ware paulinisme te beschouwen. Paulus streed in dat opzicht op een ander front dan Clemens, zodat amper van Clemens kan worden verwacht dat hij Paulus ongewijzigd heeft gerecipieerd. Wel kan worden geconcludeerd dat Clemens Paulus hoog in ere hield en dat hij centrale elementen van enkele van diens brieven in zijn eigen epistel laat terugkomen. In ieder geval is Clemens paulinist in die zin dat hij de oudtestamentisch-joodse onderhouding van de wet niet voor christenen verplicht stelt.

Paulus in de tweede eeuw

³²Zie Lindemann 1979, 193-194; Lona 1998, 49-50.

Wanneer ik tot slot Clemens' receptie van Paulus ga vergelijken met de wijze waarop men in de tweede eeuw op deze apostel heeft teruggegrepen, dan is het onvermijdelijk ik de tweede-eeuwse teksten en auteurs oppervlakkiger zal bespreken dan Clemens. Eerst heb ik hierover een opmerking vooraf. Ervan afgezien dat dit overzicht zeer beknopt zal zijn, is het ook onvolledig omdat veel geschriften uit de tweede eeuw verloren zijn gegaan. Dit betreft zowel werken uit de hoofdstroom van het christendom (door de filosoof Celsus omstreeks 180 de 'grote kerk' genoemd³³) als boeken en brieven uit groeperingen die hiervan afweken. Om met die afwijkende stromingen te beginnen: van de gnosticus Basilides, uit de eerste helft van de tweede eeuw, is overgeleverd dat hij 24 boeken over het evangelie heeft geschreven, maar hiervan zijn slechts twee fragmenten bewaard gebleven (tenminste: als deze toeschrijving juist is)³⁴. In die 24 boeken zouden talrijke verwijzingen naar Paulus hebben kunnen staan. Uit het overigens verloren gegane werk *Ethica*, geschreven door Basilides' zoon Isidorus, is de uitleg van slechts één vers van Paulus bewaard gebleven ('het is beter te trouwen dan te branden', 1 Corinthiërs 7,9)³⁵. Het is dus denkbaar dat Isidorus veel meer teksten van Paulus becommentarieerd heeft. Marcion beschouwde Paulus als de enig ware apostel, maar het werk waarin hij zijn visies uiteenzette, de *Antithesen*, is slechts in losse fragmenten in de werken van tegenstanders overgeleverd³⁶. Van de Montanisten is bekend dat zij zich voor hun ervaringen met de Geest op Paulus beriepen, maar ook van hun geschriften zijn alleen citaten in de werken van tegenstanders bewaard gebleven³⁷.

Wel bewaard is bij voorbeeld de door Clemens van Alexandrië gemaakte samenvatting van het werk van de Valentiniaanse gnosticus Theodotus. Hier blijkt dat Theodotus Paulus veelvuldig citeert en dat hij hem 'beeld van de Paracleet' en 'apostel van de opstanding' noemt³⁸. Van de gnosticus Ptolemaeus is een brief aan Flora bewaard, waarin Paulus' geestelijke uitleg van het paaslam als Christus wordt aangehaald³⁹. Ook in de in Nag Hammadi gevonden werken wordt soms op Paulus gezinspeeld of wordt hij expliciet geciteerd.

Richten wij ons op de hoofdstroom van het tweede-eeuwse christendom, dan is Ignatius van Antiochië, uit het begin van de tweede eeuw, de eerste auteur die vermelding verdient. Zijn beroep op Paulus doet denken aan dat van Clemens. In zijn brieven verwijst hij met veel respect eenmaal naar Paulus en eenmaal naar Petrus en Paulus⁴⁰. Uit verscheidene zinspelingen blijkt dat hij in ieder geval Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs heeft gekend; van andere brieven van Paulus wordt dit niet duidelijk. Evenmin als Clemens citeert Ignatius Paulus niet expliciet⁴¹. Hij stemt met Paulus overeen in zijn afwijzing van joods christendom en zijn nadruk op het geloof in Christus' dood waardoor een mens behouden wordt⁴². Toch is dit laatste niet exclusief paulinisch.

Halverwege de tweede eeuw noemt Polycarpus van Smyrna in zijn brief aan de Filippenzen Paulus driemaal en diens brieven tweemaal met groot respect⁴³. Regelmatig gebruikt hij zins-

³³Bij Origenes, *Contra Celsum* V,59.

³⁴Zie W.A. Löhr, *Basilides und seine Schule*, Tübingen 1996, 5; 11-13; 122-124; 219-221.

³⁵Zie Löhr 1996, 102-103; 112-122; Roukema 1996, 110.

³⁶A. von Harnack, *Marcion. Das Evangelium vom fremden Gott*, Leipzig 1924², Darmstadt 1985, 256*-313*.

³⁷R.E. Heine, *The Montanist Oracles and Testimonia*, Macon GA 1989; ik teken hierbij aan dat Tertullianus (begin derde eeuw), die zeker door de 'Nieuwe Profetie' is beïnvloed, waarschijnlijk niet als een echte Montanist moet worden beschouwd; zie E. Osborn, *Tertullian. First Theologian of the West*, Cambridge 1997, 209-213.

³⁸Clemens van Alexandrië, *Excerpta ex Theodoto* 23,2 (editie F. Sagnard, *Sources Chrétiennes* 23, Paris 1970²); vgl. 1 Corinthiërs 5,7-8.

³⁹Ptolemaeus, *Brief aan Flora* 5,15 (editie G. Quispel, *Sources Chrétiennes* 24 bis, Paris 1966²).

⁴⁰Ignatius, *Efeziërs* 12,2; *Romeinen* 4,3. Zie Lindemann 1979, 82-86.

⁴¹Zie Roukema 1996, 26-27; 67-68; 95; 223; Lindemann 1979, 199-221.

⁴²*Filadelfiërs* 6,1; 8,2; *Trallianen* 2,1; *Smyrneeërs* 6,1.

⁴³Polycarpus, *Filippenzen* 3,2; 9,1; 11,3; zie Lindemann 1979, 87-91; 221-232.

wendingen die uit Paulus' brieven afkomstig zijn. (Dit geldt overigens ook van de 'eerste brief van Petrus' en andere 'nieuwtestamentische' geschriften.) Zijn visie op het geloof als gave en voorwaarde stemt met Paulus overeen⁴⁴.

Justinus van Samaria is voor wat betreft de doorwerking van Paulus in de tweede eeuw één van de meest intrigerende figuren. Veel van zijn werken zijn, op hun titels na, verloren gegaan; zo zijn te noemen: Boek tegen alle ketterijen, Tegen Marcion, Rede tegen de Grieken, Weerlegging, Over de soevereiniteit van God, en Over de ziel⁴⁵. Wel van zijn hand bewaard gebleven zijn twee Apologieën en zijn Dialoog met de jood Trypho, uit het midden van de tweede eeuw. Het merkwaardige van deze drie geschriften is dat Paulus hierin niet één maal wordt genoemd en dat zijn brieven nergens worden geciteerd. Ter vergelijking: in de Dialoog worden wel de apostelen Johannes en Petrus met name genoemd⁴⁶. Toch zijn er passages in Justinus' overgeleverde werken die aan de brieven van Paulus doen denken, zonder dat het duidelijk wordt of hij daar bewust op Paulus teruggrijpt. Zo zegt hij met betrekking tot Israël's bevrijding uit Egypte: 'het paaslam was immers Christus, hij die later is geslacht'; en: 'want dit is het symbool van de ongezuurde broden, opdat u niet de oude werken van de slechte zuurdesem doet'⁴⁷. De vergelijking met 1 Corinthiërs 5,7-8 ligt voor de hand, maar het is ook mogelijk dat Justinus op een traditionele typologische uitleg van het Oude Testament teruggrijpt en niet in het bijzonder op Paulus. In het algemeen zijn de meest treffende overeenkomsten met Paulus te vinden in Justinus' vele citaten uit het Oude Testament. Allerlei teksten die door Paulus werden geciteerd, komen ook bij Justinus voor, al wil dit niet zeggen dat Paulus' uitleg ook altijd bij hem terugkomt. Ik citeer uit zijn woorden tot Trypho en zijn vrienden een gedeelte over Abraham:

Jullie zien dat de hemellichamen niet ophouden te werken en niet de sabbat onderhouden. Jullie moeten blijven zoals je geboren bent! Want als vóór Abraham de besnijdenis niet nodig was en als vóór Mozes de onderhouding van de sabbat en de feesten en de offers niet nodig waren, dan zijn zij ook nu niet nodig, nadat Jezus Christus, de Zoon van God, naar de wil van God [zonder zonde] door de maagd Maria uit het geslacht van Abraham is geboren. Want ook Abraham zelf werd, toen hij nog onbesneden was, door het geloof waarmee hij in God geloofde gerechtvaardigd en gezegend, zoals de Schrift duidelijk maakt. De besnijdenis ontving hij als teken, maar niet tot gerechtigheid, zoals ook de Schriften en de gebeurtenissen ons dwingen te erkennen. (23,3-4)⁴⁸

De overeenkomst met Paulus' uiteenzettingen in Galaten 3 en in Romeinen 4 is frappant, zonder dat Paulus evident wordt geciteerd.

Er is wel verondersteld dat Justinus Paulus bewust verzwijgt omdat de apostel in diskrediet was geraakt sinds Marcion zich zo eenzijdig op hem had beroepen. Toch lijkt dit niet waarschijnlijk. Lindemann wijst op een andere, meer overtuigende reden van Justinus' zwijgen over Paulus en zijn brieven⁴⁹. Justinus hechtte grote waarde aan de oude en dus oudtestamentische wortels van het christendom. In de tweede eeuw was het van groot belang dat de nieuwe godsdienst geen nieuwlichterij was maar oeroude waarheid vertegenwoordigde. De kritiek van de platoonse filosoof Celsus op de christenen was, dat zij nog maar sinds kort bestonden terwijl

⁴⁴Polycarpus, Filippenzen 3,2; 4,2; 5,2.

⁴⁵Justinus, Apologie I,26,8; Eusebius, Kerkgeschiedenis IV,XI, 8-11; IV,xviii,3-5.

⁴⁶Dialoog 81,4; 100,4; 106,3 (de 'zonen van Zebedeüs').

⁴⁷Dialoog 111,3; 14,2; vgl. 40,1-3.

⁴⁸Editie E.J. Goodspeed, *Die ältesten Apologeten. Texte mit kurzen Einleitungen*, Göttingen 1915.

⁴⁹Lindemann 1979, 353-367; vooral 366-367; soortgelijk Dassmann 1979, 244-248.

de ware leer oeroud was⁵⁰. Justinus - ook platonist - had er daarom geen belang bij zich op de relatief recente Paulus te beroepen; het ging hem om Jezus en om de profetieën over Jezus in het Oude Testament. Waarschijnlijk heeft Justinus tenminste Paulus' brieven aan de Romeinen, 1 Corinthiërs en Galaten gekend en gebruikt, maar zonder bronvermelding.

Geheel anders wordt Paulus behandeld door de laatste auteur die ik kort zal noemen: Irenaeus van Lyon. In zijn vijf boeken Tegen de ketterijen (van omstreeks 180) citeert hij meer dan 200 maal expliciet uit alle brieven van Paulus (ook uit die brieven die nu wel deuteropaulinisch heten), behalve de brief aan Filemon. Voor Irenaeus maakt de apostel deel uit van de ongebroke traditie over Jezus Christus en staat hij op één lijn met het Oude Testament en de evangeliën. Het is duidelijk dat de nieuwtestamentische canon als geïnspireerde Schrift bij Irenaeus in grote trekken gereed is⁵¹.

Conclusie

Vergelijken wij deze tweede-eeuwse ontwikkeling in het gebruik van Paulus in de hoofdstroom van het christendom met dat in 1 Clemens, dan zien wij dat Clemens hierin organisch past. Als apostel stond Paulus bij Clemens hoog aangeschreven; zijn brieven citeerde hij vrij maar zonder de apostel hierbij te vermelden. Hetzelfde beeld treffen wij aan bij Ignatius en Polycarpus. Justinus heeft Paulus wel benut maar hij had zijn redenen om hem - althans in de van hem over geleverde werken - niet te vermelden. Bij Irenaeus zijn wij aanbeland bij de situatie die daarna in de kerk regel is geworden: die van een gecanoniseerde Paulus.

Daarnaast stonden echter de nevenstromingen van het christendom, waarin Paulus ook in ere werd gehouden. Voor zover bekend zijn deze afwijkende christenen, getuige Isidorus en Theodotus, nog eerder dan in de 'grote kerk' ertoe overgegaan, de brieven van Paulus expliciet te citeren en te becommentariëren.

⁵⁰Bij Origenes, *Contra Celsum* I,14-17.

⁵¹Zie Dassmann 1979, 292-315; R. Noormann, *Irenäus als Paulusinterpret. Zur Rezeption und Wirkung der paulinischen und deuteropaulinischen Briefe im Werk des Irenäus von Lyon*, Tübingen 1994.